

NÜREDDİN MAHMUD ZENGÎ DEVRİ'NDE (541-569/1146-1174) İLMİYE SINIFI

Abdulkadir TURAN*

ÖZ: 541/1146'da Zengî Atabegliği'nin Halep merkezli Suriye kısmının hâkimiyetini elde ederek 6/12. yüzyıl tarihinin en önemli aktörleri arasında yer alan Nüreddin Mahmud Zengî, yirmi yedi yıl süren emirlik ve melikliği boyunca istikrarlı bir şekilde genişlettiği ülkesini İslam dünyası için verimli bir ilim merkezi hâline getirmiştir. Onun faaliyetleriyle çok sayıda âlim, çevre ülke ve emirliklerden gelip ülkesine yerleşmiştir. Eğitim faaliyetlerine katkısıyla adı el-Me'mun, Nizâmülmülk ve Selâhaddîn-i Eyyûbî ile bir arada anılan Nüreddin Mahmud, başta ilk başkenti Halep ve daha sonra başkent edindiği Dimaşk olmak üzere âlimler için medreseler açarak ders verecekleri ortamı oluşturmuş; bununla birlikte devlet yönetiminde farklı görevler verip ülkesinin büyümesinde ve işleyen bir idareye sahip olmasında onların ilim, yetenek ve saygınlığından istifade etmiştir. Makalemizde Nüreddin Mahmud Zengî Devri'nde (541-569/1146-1174) ilmiye sınıfının oluşması, zihniyeti, hiyerarşisi ve gerek eğitim sisteminde gerek sair devlet işlerinde üstlendiği görevler konu edinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Nüreddin Mahmud Zengî, İlmiye Sınıfı, Medreseler.

The Class of Ulama in the Period of Nur al-Din Mahmud (541-569/1146-1174)

ABSTRACT: Nur al-Din Mahmud Zengi, who became one of the most significant actors of the 6th/12th century after dominating large parts of Syria. The Zengi Atabeg in 541/1146 steadily expanded from its base in Aleppo and transformed its territory into a productive scholarly centre for the Muslim world throughout Nur al-Din's twenty-seven years reign. With such activities, many scholars (ulama) settled down in his realm and came from neighbouring countries and emirates. Nur al-Din Mahmud is mentioned alongside great leaders, whom under knowledge flourished such as al-Ma'mun, Nizam al-Mulk and Salah al-Din, he opened numerous madrasas for the ulama and established an environment for education firstly in Aleppo and then in Damascus, and at the same time he benefitted from their knowledge, ability and prestige by assigning them positions within the administration of his government. In this article, the formation period of the class of ulama during the reign of Nur al-Din Zengi, its outlook, hierarchy, and the missions undertaken by the ulama both in the educational system and other state affairs are discussed.

KEYWORDS: Nur al-Din Zengi, Ulama, Madrasa.

* Dr., İstanbul/Türkiye, akadirturan72@gmail.com

GİRİŞ

Nûreddin Mahmud Zengî, babası Musul Atabegi İmâdüddin Zengî'nin katledilmesi (541/1146) üzerine, Atabegliğin Halep merkezli Suriye kısmının idaresini ele geçirmiş; 569/1174'e dek süren emirlik ve melikliği süresince hâkimiyeti altındaki bölgeleri, âlimlerin toplandığı bir merkez hâline getirmiştir (İbn Kâdî Şühbe, ts., vr. 87). Hattının güzel olması, marifet ve beyan ilimlerini bilmesi, hadis kitaplarını tahsil etmesi, hadis aktarması (İbn Asâkir, 1997, c. 57, s. 124) ve Hanefî fıkhını iyi bilmesiyle (İbnü'l-Esîr, 1963, s. 165; İbnü'l-Esîr, 1978, c. 10, s. 57) âlim bir şahsiyette bulunabilecek özelliklere sahip olan Nûreddin Mahmud, âlimlere değer vermiş, onların görüşlerini dikkate almış, hâkimiyet alanında faaliyetlerini yürütecekleri uygun koşulları oluşturmuş; bunun üzerine “uzak ve yakın beldelerden âlimler onun ülkesine gelip yerleşmişlerdir.” (İbnü'l-Esîr, 1963, s.171; Ebû Şâme, 2002, c.1, s.106) Kendisinden önce bölünmüşlük ve istikrarsızlık problemleriyle “ilim sahasında bir boşluk içinde bulunan” (İbn Kâdî Şühbe, ts., vr. 87) Suriye’de ve yirmi yedi yıllık hâkimiyeti boyunca istikrarlı bir genişleme içinde olan bütün ülkesinde ilme verdiği önemle “tedrisatı ihya etmiş” (Bündârî, 1979, s. 16), eğitimin bütün kademeleri ile ilgili kurumlar oluşturup ekonomik kolaylıklar sağlayarak eğitimin kapılarını toplumun her kesimine açmıştır (İbn Cübeyr, s. 258). Suriye’de Nizâmîye düzenindeki ilk medreseler kendisi; Mısır’da Ehl-i Sünnet’e ait ilk medreseler ise onun naibi Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından kurulmuş, (Ebû Şâme, 2002, c. 2, ss. 117-118; Makrîzî, 1996, c. 3, ss. 319-320) bu faaliyetlerle İslam dünyasının Suriye-Mısır kısımlarında ilmî bir canlanma hâsıl olmuştur.

Nûreddin Mahmud, Ehl-i Sünnet ideallerine bağlı bir yaşam tarzını benimseyip toplumsal düzeni bu yönde inşa etme çabasında olmuş (İbn Asâkir, 1997, c. 57, s. 120; Hodgson, 1995, c. 2, s. 291); Ehl-i Sünnet mezheplerine mensup Müslümanları ülkesinin aslî unsuru olarak belirleyerek bu çizgideki medreseleri, ideal vatandaşın yetişmesine katkıda bulunacak ve ülkesini Batınî-Şîî etkilerden koruyacak etkili kurumlar olarak görmüştür. Bu anlayış doğrultusunda medreselerinde ders veren âlim ve eğitimini tamamlayan talebeleri, devletin nitelikli insan gereksinimini karşılamak için potansiyel olarak değerlendirmiştir. Felsefî tasavvuf ve simyacılık gibi alanların dışında bütün ilimlerin desteklendiği (Şeşen, 2000, ss. 416-417) onun devrinde ilmiye mensupları tedrisle birlikte vaizlik, hatiplik, kadılık görevlerinin yanı sıra devletin gereksinim duyduğu kâtiplik, elçilik, malî müfettişlik gibi farklı görevlerde bulunmuşlardır. Devirle ilgili tarih kaynaklarının yanında, tabakat, mesâlik ve seyahat kitapları da taranarak yazılan bu makale ile Nûreddin Mahmud Devri’nde (541-569/ 1146-1169) ilmiye mensuplarının durumunun açıklanması amaçlanmıştır.

Nûreddin Mahmud Devri’nde İlmiye Sınıfının Teşekkülü

İlmiye sınıfının ana kaynağı medreselerdir. Nûreddin Mahmud, Halep emirliğini elde ettiğinde (541/1146) Halep çevresinde etkili olan Şîî-İsmailî faaliyetlere karşı Ehl-i Sünnet’i tahkim etmek üzere, Hanefî ve Şâfiîler için medreseler açmıştır.¹

Emirliğinden önce ilmî tedrisatın daha çok mescid ve camilerde yapıldığı (Ğazzevî, ts., c. 1, s. 159) Halep'te inşa edilen ilk medrese olan el-Medresetü'l-Zücaciyye, kendisi Halep'e hâkim olduğunda faaliyetlerine devam ediyordu. Artuklulardan Halep sahibi Bedrüddevle Ebû Rebi' Süleyman İbn Abdulcebbâr b. Artuk tarafından 516/1122-1123'te yapımına başlanan ancak inşaatı Halep Şîlilerince defalarca tahrip edildiği için 517/1123-1124'te tamamlanabilen bu medrese, Nûreddin Mahmud'un babası, İmâdüddin Zengî (ö. 541/1146) tarafından himaye edilmiştir. Zengî, 522/1128'de babası Aksungur'un (ö. 487/1094) cenazesini buraya aktarmış ve burası için vakfılar ihdas etmiştir. Nûreddin Mahmud, Halep'e hâkim olduğunda medresenin idaresini hâlen elinde bulunduran Şâfiî müderrisi Şerafeddin İbnü'l-A'cemî'de (ö. 561/1165-1166) bırakmıştır (İbn Şeddâd İzzeddin, 1991, c. 1/1, s. 241). Ancak Nûreddin Mahmud, bu medreseyi yetersiz bulmuş olacak ki yeni medreseler açmak için ivedi davranmış, inşaat süreciyle zaman kaybetmemek için eldeki binaları medreseye dönüştürmüştür. Bu doğrultuda İslâm ordularının Halep'i fethettiklerinde kiliseden dönüştürdükleri ilk mescidi, "el-Medresetü'ş-Şu'aybiyye" adıyla Şâfiîler için (İbnü'l-Adîm, 1996, s. 332; İbn Şeddâd İzzeddin, 1991, c. 1/1, s. 257) medrese yapmıştır. Hemen sonra Hanefîler için de harekete geçen Nûreddin Mahmud, kiliseden çevrilme Mescidü'l-Siracın'ı, "Medresetü'l-Helavîyye" adıyla Hanefîler için medrese hâline getirmiştir. Onun, İbnü'l-Âdim'e (1996) göre 543/1148-1149'da (s. 331), İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed'e (1991) göre ise 544/1149-1150'de onarmaya başlayıp aynı yıl dersleri başlattığı Medresetü'l-Helavîyye, Halep'in öğrencisi en çok medresesi olarak bilinmiştir. Medrese, eyvanlar eklenerek fakihler için bir buluşma noktası yapılmış; adına uygun olarak her yıl 15 Şaban'da ve Mevlid Kandili'nde burada helva yapıp halka dağıtılarak topluma yakın tutulmuştur. Medrese, Nûreddin Mahmud tarafından Burhaneddin Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan b. Muhammed b. Ebî Cafer el-Belhî'ye (ö. 548/1153) tevli edilmiştir. el-Belhî, Nûreddin Mahmud'un naibi İbnü'd-Dâye ile anlaşmadığından Halep'i terk edip Dimaşk'a gidince onun yerine el-İmam Abdurrahman b. Mahmud b. Muhammed b. Cafer el-Ğaznevî Ebü'l-Feth (ö.564/1169) getirilmiştir (c. 1/1, s. 264).

Nûreddin Mahmud, Halep'te Hanefîler için açtığı Medresetü'l-Helavîyye'nin kurulmasıyla aynı süreçte, 544/1149-1150'de, Şâfiîler için "El-Medresetü'l-Nifriyetü'n-Nûriyye" diye kendi adıyla anılan bir medrese inşa etmiş, bu medresenin tedrisatını Kutbeddin Muhammed b. Mesud en-Nisabûrî et-Tarsusî'nin nezaretine vermiştir (İbnü'l-Adîm, 1996, s. 332; İbn Şeddâd İzzeddin, 1991, c. 1/1, ss. 248-249). Bunların dışında, Halep'te daha önce Benî Mirdâs vezirlerinden Ebû Hasan Ali İbn Ebî Süreyya'ya ait olan bir konak, 550/1155'te şer'i usule uygun olarak satın alınıp Şafîî fakih İbn Ebî Asrûn için "Medresetü'l-Asrûniyye" adıyla medreseye dönüştürülmüştür (İbnü'l-Adîm, 1996, s. 332; İbnü'l-Adîm, 1988, c. 1, s. 62, ss. 65-66; İbn Şeddâd İzzeddin, 1991, c. 1/1, s. 140; ss. 244-245). Bunların yanında Mescidü'n-Nûr da Nûreddin Mahmud tarafından Halep'te Şâfiîlere tahsis edilen medreseler arasında bilinmektedir (İbn Şeddâd İzzeddin 1991, c. 1/1, s. 138).

Nûreddin Mahmud'un ilk başkenti Halep ve çevresinde medrese açma faaliyeti kendisiyle sınırlı kalmamış, önde gelen emirlerinden İsfehsâlâr Eseddüddin Şîrkûh (ö. 564/1169) da Rahbe'de Şâfiîler için bir medrese yaptırmıştır. Bu medrese de banisi Şîrkûh tarafından, Kutbeddin en-Nisabûrî'ye tevli edilmiştir (İbn Şeddâd İzzeddin 1991, c. 1/1, s. 249, 253). Böylece Nûreddin Mahmud'un Halep'te dördü Şâfiîler, biri Hanefiler için olmak üzere beş medrese açtığı, buna daha önce açılmış olan el-Medresetü'l-Zücaciyye ve Şîrkûh'un bu medresesi de eklendiğinde Halep ve çevresindeki medrese sayısının onun devrinde 6'yı bulduğunu anlaşılmaktadır.

Nûreddin Mahmud'un Dımaşk'ı ele geçirip (549/1154) başkent edinmesinden önce bu şehirde Nizâmîye düzenindeki medreselerin bulunmadığı düşünülmektedir. Daha önce şehirde Hanbelîlere ait el-Musmariyye Medresesi açıldı; el-Hasan İbn Musmar el-Hilâlî el-Hevranî el-Mukri' et-Tâcir (ö. 546/1151-1152) tarafından yapılan bu medrese, ondan sonra Esad b. Münca İbn Berekât'a bırakılmıştı. Bu medrese dışında dersler, küçük medreseler, camiler ve zaviyelerde verilmiştir (Nuaymî, 1990, c. 2, s. 89).² Ancak Dımaşk şehrinin dışında, şehre bağlı Serhed'de Tuğteginlilerin büyük emirlerinden el-Mücahididdîn Bozân b. Mâmin el-Kurdî tarafından bir medrese yaptırılmış; Nizâmîye müderrislerinden Kutbeddin Mes'ud b. Muhammed b. Mes'ud en-Nisabûrî, Dımaşk'taki zaviyelerin yanında bu medresede de ders vermiştir (İbn Şeddâd İzzeddin, 1991, c. 1/1, s. 248).

Nûreddin Mahmud'un Dımaşk'ta açtığı ilk medrese, Emevî Camisi'nin yanı başında 555/1160'ta onarıp "Medresetü'l-Kelâse" adıyla açılan medresedir.³ Nûreddin Mahmud, Dımaşk'ta Emevî Halifelerinden Muâviye b. Ebû Süfyan ve Hişam b. Abdümelik tarafından konak olarak kullanılan bir evi 563/1169'da onararak medreseye dönüştürmüştür. Dımaşk'ın Hattî'l-Havvâsin (günümüzde Sûku'l-Hattatin) mevkiinde inşa edilen ve "Medresetü'n-Nûriyye el-Kübra" olarak bilinen medrese yine onun tarafından Hanefîler için inşa edilmiştir. Nuaymî (1990), bu medresenin oğlu Melikû's-Salih İsmail tarafından yapıldığına dair bir görüşün bulunduğunu yazmıştır (c. 1, s. 466). Şâhâbî'ye (1999) göre ise bu medrese, Nûreddin Mahmud Devri'nde 567/1171-1172'de tamamlanmış ancak günümüze ulaşmamıştır. (c. 2, s. 213). Ancak Çelebi (1976), Nuaymî'nin aktardığı görüşün yerinde olmadığını tespit etmiş (s. 121), medresenin kalıntılarının günümüze kalmadığı yönündeki görüşleri de bertaraf ederek bu medresenin kalıntılarını 1950'de bulmuş ve eserinde Nûreddin Mahmud Devri medreselerinin örneği olarak planı hakkında geniş bilgi vermiştir (s. 127).

Nûreddin Mahmud, bu büyük medrese dışında, "Medresetü'n-Nûriyye es-Süğra" olarak bilinen bir medreseyi de Hanefîler için yaptırmıştır (Nuaymî, 1990, c. 1, s. 499). Dımaşk Kalesi'nde bulunan bu medrese de günümüze ulaşmıştır (Şâhâbî, 1999, c. 2, s. 213). Nûreddin Mahmud, Dımaşk'ta Malikîler için "Medresetü'n-Nûriyye el-Maliki" olarak bilinen bir medreseyi Dârülhadis yakınlarında inşa etmiştir (Şâhâbî, c.2, 1999, s. 214). Yine Dımaşk'ta el-Bimâristanü'n-Nûri yakınlarında "Medresetü's-Selâhiyye" olarak Selâhaddîn-i

Eyyûbîye nisbet edilse de 567/1171-1172'de Nûreddin Mahmud tarafından yaptırıldığı bilinen ve 1925'e kadar ayakta kalan bir medrese de kayıtlarda geçmektedir (Nuaymî, 1990, c. 1, s. 250; Şâhâbî, 1999, c. 2, s. 191). Nûreddin Mahmud, 562/1166-1167'de Dîmaşk'ta Şâfiîler için, daha sonra "el-Medresetü'l-İmâdiyye" olarak bilinen bir medrese inşa etmiş, bu medreseyi Ebû'l-Berekât el-Hadr b. Şıbl b. Abdülhârsî ed-Dîmaşkî el-fakih eş-Şâfiî'ye tevli etmiştir (Nuaymî, 1990, c. 1, s. 250).

İslam eğitim tarihi üzerinde çalışan Çelebi'nin (1976), İslâmî eğitim-öğretim kurumlarını himaye eden Abbasî Halifesi el-Me'mun, Selâhaddîn-i Eyyûbî ve Nizâmülmülk'le birlikte İslâm tarihinde yer edinen dört kişiden biri olarak andığı (ss. 363-366) Nûreddin Mahmud'un ilim kurumları alanında en önemli faaliyetlerinden biri 566/1170-1171'de "Dârülhadis" adı altında hadis eğitiminin verildiği bir medrese inşa etmesidir (İbnü'l-Esîr, 1963, s. 172; Ebû Şâme, 2002, c. 1; s. 108; Şâhâbî, 1999, c. 1, s. 274; Elisseeff, 1967, c. 3, s. 33) Yanlış bir bilgiyle, inşası Nûreddin Mahmud'un hanımı (sonradan Selâhaddîn-i Eyyûbî ile evlenen) İsmetüddin Hanım'a atfedilen bu medrese, Nûreddin Mahmud tarafından, *Târîhu Dîmaşk'*ın yazarı muhaddis İbn Asâkir (ö. 571/1175) için inşa edilmiş, Nûreddin Mahmud'un adına nispetle "Dârülhadisi'n-Nûriyye" diye adlandırılmıştır (Nuaymî, 1990, c. 1; ss. 74-77). Söz konusu medrese, Şam bölgesinde inşa edilen ilk dârülhadistir. İbnü'l-Esîr (1963) bundan yola çıkarak "*Bildiğimiz kadarıyla, o, dârülhadis inşa eden ilk kişidir.*" demiştir (s. 172).

Esedüddin Şîrkûh da 560/1164-1165'te Dîmaşk'ta Meydanü'l-Ahdar yakınlarında "Medresetü'l-Esedîyye" olarak kendi adıyla anılan ve hem Hanefî hem Şâfiîlere hizmet veren bir medrese inşa etmiştir (İbn Cübeyr, ts., s. 255). Söz konusu medrese birden çok mezhep için aynı anda tedrisatın yapıldığı medreselerin ilk örneği veya il örneklerinden biridir. Endülüslü seyyah İbn Cübeyr Nûreddin Mahmud'un vefatından on yıl sonra (579/1183) Dîmaşk'a ulaştığında onun eğitim-öğretim alanında gerçekleştirdiği kurumsallaşma ve Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin bu kurumsallaşmayı geliştirerek sürdürmesi sayesinde, Dîmaşk'taki medreselerin sayısı yirmi civarına ulaşmıştır (İbn Cübeyr, ts., s. 255).

Nûreddin Mahmud, sayısı bu kadar artan medreselerin müderris ihtiyacının karşılanması için kendi devrinden önce Suriye'de ders veren âlimlerin yanında ülkesi dışından gelen âlimleri de medreselerine kabul etmiştir. Medreselerini tevli ettiği şahsiyetlerden Şâfiî müderrisi Şerafeddin İbnü'l-A'cemî daha önce Halep'te (İbn Şeddâd İzzeddin, 1991, c. 1/1, s. 241); Kutbeddin Mes'ud b. Muhammed b. Mes'ud en-Nîsabûrî (İbn Şeddâd İzzeddin, 1991, c. 1/1, s. 248) Dîmaşk'ta tedrisatta bulunmaktaydılar. Devrin diğer âlimlerinden İbn Ebî Asrûn, Sincar'dan (Halebî, 1988, c. 4, s. 263); Kâdilkudât Kemâlüddîn Ebü'l-Fadl Muhammed b. eş-Şehrezûrî, bir süre hapiste kalıp serbest bırakıldığı Musul'dan (İbn Hallikân, 1978, c. 4, s. 241; Sübkî, 1964, c. 6, s. 117) Zengî Atabegliği'nin diğer idarecilerinin yanından uzaklaşıp ona kast etmişlerdir. Kâtip İmâd olarak bilinen İmâdüddîn el-İsfahânî ise idareyle problemler yaşadığı Bağdat'tan (Bündârî, 1979,

ss. 17-18); Dımaşk'a gelip hizmetinde yer almıştır. Nûreddin Mahmud'un medreselerinde ve kişisel ilişkilerinde daha çok Halep ve Dımaşk dışından gelen âlimler öne çıkmışlardır da onun büyük bir başarıyla Halep ve Dımaşk'ın mütevazı ilmiye potansiyelini Bağdat ve Musul'un zengin potansiyeli ile buluşturarak ülkesinde büyük bir ilmiye potansiyeli oluşturduğu görülmektedir. Nûreddin Mahmud, bu hazır ilmiye potansiyeline medreselerin öğrenci kaynağını geliştirerek yeni âlimlerin katılmasını, dolayısıyla medreselerin müderris ihtiyacının karşılanmasını sağlamış; kendisinden sonraki devre büyük bir ilmiye mensubu kitlesi bırakmıştır.

Nûreddin Mahmud, çocuklara yönelik mektepler açarak medreseleri öğrenci kaynağı açısından besleyecek zemini oluşturmuş, medreselerin ülkesinde toplumsal bir zemine yayılması için koşulları geliştirmiştir. İbn Cübeyr, Dımaşk'a ulaştığında (24 Rebülevvel 579/5 Temmuz 1183) şehirde çocukların ders gördüğü büyük bir mektebin faaliyette olduğunu aktarmıştır. Bu mektebin vakfından öğretmenlerin maaşı ödendiği gibi öğrencilere de yardım yapılıyordu (İbn Cübeyr, ts., s. 245). O devirde mekteplerin yanında cami ve mescidler de İslâm tarihinde hep görüldüğü üzere⁴ eğitim kurumu olarak kullanılmıştır. İbn Cübeyr, Emevî Camisi'nde müderrislerinin iyi bir ücret aldıkları ders halkalarıyla karşılaşmıştır. Dımaşk'ta çocuk eğitime verilen önemi takdir eden seyyahın izlenimlerine göre, Nûreddin Mahmud Devri'nde ilköğretim öğretmenliği bir meslek hâline gelmiş; öğretmenler, başka bir işle uğraşmadıklarından çocuk eğitimi, Kur'an-ı Kerim tilaveti ve güzel yazı alanlarında oldukça gelişmiştir (İbn Cübeyr, ts., ss. 244-245). Nûreddin Mahmud'un bu faaliyetlerinin yanında yine onun tarafından açılan ve öğretmenlere maaş verildiği gibi çocuklara da harçlık verilen Yetim Mektepleri (Mekatibü'l-Eytâm) de (İbnü'l-Esîr, 1963, s. 172) medreselerin öğrenci bulmasına katkıda bulunmuş olmalıdır.

Nûreddin Mahmud'la benzer faaliyetler içinde bulunan Mısır naibi Selâhadîn-i Eyyûbî de 566/1170'te "Dârü'l-Ma'ûne" adlı Kahire Cezaevi'ni Şâfiîler için (Ebû Şâme, 2002, c. 2, ss. 117-118; İbnü'l-Esîr, 1978, c. 10; ss. 31-32; Makrîzî, 1996, c. 3, s. 319; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, c. 21, s. 166) "Dârü'l-Ğazel" adlı yeri de Malikîler için medreseye dönüştürmüştür. Kardeşinin oğlu Takiyüddin Ömer ise 15 Şaban 566/23 Nisan 1171'de Mısır'ın Nil'e bakan en güzel binalarından birini son Fâtımî halifesi el-Âdid'in (ö. 567/1171) ailesinden satın alıp Şâfiîler için medrese yapmış ve o medreseye vakıflar tahsis etmiştir. Bunlar, Mısır'da Ehl-i Sünnet'e ait ilk medreseler olarak bilinmektedir (Ebû Şâme, 2002, c. 2, ss. 117-118; Makrîzî, 1996, c. 3, ss. 319-320).

Medreselerin Yönetimi ve Giderleri

Nûreddin Mahmud, medreseleri, "tevli etme" ile ifade edilen bir görevlendirilmeyle güven duyulan kişilerin velayetine bırakmış, bu görev, babadan oğula geçmiştir. Söz konusu kişinin yetişkin bir mirasçısı olmadığına velayet, küçük yaşlardaki çocuklarına dahi kalmıştır. Tevli görevini üzerlerinde

bulunduranlar, medreseyi doğrudan yönetebildikleri gibi naiplerine de teslim edebilmişlerdir (İbn Şeddâd İzzeddin, 1991, c. 1/1, s. 248, 266).

Medreselerle tasavvuf kurumlarının iç içe olduğu bu devirde âlimlerin kimi zaman bir ay boyunca konaklayıp medrese olarak kullandıkları (Mürsî, 1987, ss. 219-220) ribâtların bağlı bulunduğu tasavvuf ehli, merkezî bir idareye bağlandığı hâlde (Ebû Şâme, 2002, c. 2, s. 173), devrin ilmiye mensupları arasında bir hiyerarşi oluşturulmamıştır. Kendisinden önce kimi âlimler, buldukları şehirlerde “Şâfiîlerin şeyhi” gibi sıfatlarla kendi mezheplerinin en önemli kişileri olarak görülmüştür. Onun devrinde bu durumun devamı olarak bazı âlimler mezhep bağlamında temsil konumunda görülmüşlerse de bu kişilerin tevki'lerle belirlenmiş bir postu söz konusu değildir. Aynı çerçevede devrin medreseleri arasında bir hiyerarşi görünmemektedir. Ancak Halep'te ilk yıllarda Hafız el-Muradî'nin bütün Şâfiî medreselerinin başında bulunduğu, onun 544/1150'deki vefatından sonra ise bu görevin Şerefeddin b. Ebî Asrûn ile Kutbeddin en-Nîsabûrî arasında bölüşüldüğü (Ebû Şâme, 2002, c. 1, ss. 116-117) ve Halep çevresindeki Şâfiî medreselerinin daha sonra İbn Ebî Asrûn'un velasında kaldığı bilinmektedir (İbn Şeddâd İzzeddin, 1991, c. 1/1, ss. 244-245). Nûreddin Mahmud Devri boyunca, Şâfiîlerin şeyhi olarak bilinen (Ebû Şâme, 2002, c. 2, s. 282) İbn Ebî Asrûn'un Dımaşk'taki Şâfiî medreseleri üzerinde tasarrufu söz konusu değildir. Hanefî medreselerinin idaresiyle ise bizzat Nûreddin Mahmud ilgilenmiştir (İbn Şeddâd İzzeddin, 1991, c. 1/1, ss. 267, 269). Nûreddin Mahmud, mezhep farkı gözetmeden müderrisler arasında medreselerin idaresiyle ilgili ihtilaflara müdahale etmiş (Ebû Şâme, 2002, c. 1, ss. 116-117), zaman zaman medreselere yönelik ani teftişler yapmıştır (Bündârî, 1979, s. 26). Büyük medreselerin doğrudan, aynı kişinin velasındaki medreselerin ise başındaki kişi üzerinden bizzat Nûreddin Mahmud'a ya da medresenin bulunduğu şehirde onun en büyük naibine bağlı olduğu muhakkaktır. İdaredeki bu dağınıklık ve merkeze bağlılık, medreselere has değildir; devletin yapılanma aşamasında olduğu ve denetimin çoğu zaman bizzat Nûreddin Mahmud'un şahsı tarafından yürütüldüğü sistemin (nizamın) genel bir özelliğidir. Buna rağmen Nûreddin Mahmud'un tasavvuf dergâhlarını kendi içinde merkezi bir yapıya bağlarken medreseleri dağınık bir idareyle kendisine bağlı tutması dikkate değerdir.

Medreselerin giderleri her medrese için tayin edilen vakıflardan karşılanmıştır. Vakıflar, Dımaşk'ın başkent edinilmesinden sonra Kâdîlküdatlık görevini üstlenen Kemâleddin eş-Şehrezûrî'ye bağlanmışken (İbnü'l-Esîr, 1978, c. 10; s. 66) Nûreddin Mahmud, yaşamının son yıllarında bazı vakıfları bizzat kendisi idare etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1978, c. 10; s. 66). Nûreddin Mahmud'un müderrislere nasıl bir düzenle, ne kadar maaş ödediği hakkında ise bilgiler yetersizdir.

İlmiye Mensuplarının Zihinsel Yapısı

Nûreddin Mahmud'un Devri'yle ilgili kaynaklar, onun Ehl-i Sünnet'e samimiyetle bağlı, hadis öğrenmeye düşkün, zahid ve Şia'ya karşı olduğu (Abûl-Farac, 1950, c. 2, s. 417); Hanefî mezhebine mensup olmakla birlikte taassup ehli olmadığı

hususlarında ittifak etmişlerdir (İbn Asâkir, 1997, c. 57, s. 120; Zehebî, 1996, c. 20, s. 534). İbnü'l-Esîr (1963), onun II. Kılıcarslan'la ilişkilerini anlatırken “filozofların mezhebi”ne tabi olduğu gerekçesiyle II. Kılıcarslan'ı tövbeye çağırdığını belirtmiştir (s. 160). Aynı kaynağa göre “Biz yolları, hırsızlardan ve soygunculardan koruyoruz. Bizim dini koruyup onu ihlal etmek isteyenlerden korumamız gerekmez mi?” diyen Nûreddin Mahmud, bidatlar konusunda duyarlı bir tutuma sahiptir. Sûfilere de bidatlerden korumaya ve Ehl-i Sünnet çizgisi üzerinde tutmaya çalışan⁵ Nûreddin Mahmud, Dimaşk'ta Yusuf b. Âdem olarak tanınan, zahid görünen ama Müşebbihe'ye⁶ yakın duran bir şahsı, huzura getirtmiş; eşeğe ters bindirilip tokatlanmasını ve aşağılanarak ülkede gezdirilip “Bu, dine bidat sokanların cezasıdır!” diye ilan edilmesini emretmiş, Harran'a sürmüştü, ölünceye kadar orada tutmuştur (ss. 173-174).

Suriye'yi sûfilere merkezi haline getiren (Riyad Salih, 1995, s. 67), Nûreddin Mahmud'un adı daha çok tasavvuf ehli ile anılmıştır. Nûreddin Mahmud, ülkenin her tarafında sûfiler için ribâtlar ve hankahlar inşa etmiş; onlara çok sayıda vakıf vermişti; sûfilere şeyhlerine meclisinde yer vermiş, onlarla yakınlık kurmuş (İbnü'l-Esîr, 1963, s. 171; Riyad Salih, 1995, ss. 71-72) hatta Yezid el-Horasanî gibi Melamî bir şeyhe dahi değer vermiştir (İbnü'l-Müstevfi el-Erbîlî, 1980, c. 1, ss. 264-265). Buna rağmen Nûreddin Mahmud'un sûfi olduğu malum değildir. Kaynaklar, onun zahidliğini vurgulamış ama onun için “sûfi” dememiştir. Şeşen (2000) de onu Selâhaddîn-i Eyyûbî ile birlikte “daha çok selefe uygun tarzdaki İslamiyet'i” benimseyen bir kişi olarak tarif etmiş; onların kelim, mantık ilimleri ve felsefî tasavvufu himaye etmediklerini ifade etmiştir (s. 416-417).

Nûreddin Mahmud'un sûfi olma olasılığını güçlendiren Musullu Ömer Mellâ ile ilişkisidir. Ebû Şâme'nin (2002) Kâtip İmâd'dan aktardığına göre, Ömer Mellâ, üzerinde basit bir elbise bulunan, cıstan yapılmış tandırları ücretiyle taşıyarak geçindiği için kendisine “Mellâ (omuzlayan)” lakabı verilen, mülk edinmeyen, bununla birlikte Kur'an ahkâmı ve Hz. Peygamber'in hadisleri konusunda marifet sahibi olan bir şahsiyetti. Âlimler, fakihler, emirler ve melikler onu Musul'daki zaviyesinde ziyaret eder; onun himmetine dâhil olur, bereketini umarlardı. Her sene Hz. Muhammed'in doğum gününde (Mevlid Kandili) halkı ziyafete ve anma etkinliklerine davet ederdi. Musul'un hâkimi ve şairler, bu davetle buluşup Hz. Peygamber'i anarlardı. Nûreddin Mahmud, onun has dostlarından, yanında olduğunda onunla istişare eder, uzağında olduğunda mektupla onun görüşlerini alırdı (c. 2, s. 111). Aynı kaynağın Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin katip ve danışmanı İbn Şeddâd'dan aktardığına göre de Nûreddin Mahmud, her yıl Ramazan ayında Şeyh Ömer Mellâ'dan iftar için bir şeyler isterdi. Ömer Mellâ da un ve diğer gıdaları onun için torbalara koyup gönderirdi. Nûreddin Mahmud, iftarını o gıdalarla açar; Musul'a gittiğinde Ömer Mellâ'sız yemek yemezdi (c. 1, s. 116). Buna rağmen Nûreddin Mahmud'un Ömer Mellâ'nın müridi olduğunu söyleyemeyiz. Zira, iki taraf arasında böyle bir ilişki kaynaklarda açıkça ifade edilmediği gibi Nûreddin Mahmud, Ömer Mellâ'nın Mevlid programlarının benzerini Suriye'de icra etmemiştir. Ömer Mellâ'nın hırsız ve yol

kesicilerin daha ağır cezalandırılmasıyla ilgili talebini de şeriatın dışına çıkamayacağı gerekçesiyle reddetmiştir (Ebû Şâme, 2002, c. 1, s. 116). Devrin tanıklarını dinleyen İbnü'l-Esîr ve Ebû Şâme, Nûreddin Mahmud'u herhangi bir tarikatın mensubu olarak değil, zahidleri ve fakihleri bir araya getiren, birleştiren, onların üstünde bir makamda tasvir etmişler; onlar ve sonraki tarihçiler, ona bir tür velayet atfetmişlerdir (İbnü'l-Esîr, 1978, c. 10, s. 158; Ebû Şâme, 2002, c. 3, ss. 253-254; İbnü'l-İmâd, 1986, c. 6, ss. 380-381).⁷

Nûreddin Mahmud, devrin iletişim kurabildiği bütün âlimleri ile yakınlık kurmuştur. Nitekim, Hanbelî mezhebindeki taassubu ile bilinen Bağdat tarihçisi Ebû Ferec İbnü'l-Cevzî, Nûreddin Mahmud'un âlimleri ve dindarları sevdiğini ve defalarca kendisine mektup gönderdiğini belirtmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, c. 18, s. 210). Nûreddin Mahmud'un halkının çoğu Hanbelîlerden oluşan ancak kendisinin Halep'ten yaptığı sürgünlerle bir kısım İmâmiye Şia'sı mensubunun yerleştiği Harran'a, Abdulkadir el-Geylanî'nin öğrencilerinden Esad Muhammed b. Münca b. Berekât'ı kadı olarak atadığı (İbn Receb, h. 1425, c. 3, s. 101), aynı şehirde Hamid b. Mahmud el-Harranî'ye de bir medrese inşa ettirdiği ve söz konusu medreseyi ona tevli ettiği tabakat kitaplarında geçmektedir (İbnü'l-İmâd, 1986, c. 6, s. 392; İbn Receb, h. 1425, c. 2, ss. 285-290). Ancak Nûreddin Mahmud, Harran yöresinde İmâmiye'nin etkinlik kurmaması için söz konusu Hanbelî alimlerden yararlanmışsa da Hanbelî alimler onun yakın halkası içinde yer almamışlardır. Onun yakın çevresindeki âlimler, genellikle Nizâmiye Medreseleri'nde eğitim almışlardır; hadisçidirler; Kuşeyrî (Ebü'l-Kâsım Zeynü'lislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdîmelik el-Kuşeyrî, ö. 465/1072) ve Gazzâlî (Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, ö. 505/1111)'nin etkisindedirler (Turan, 2018, ss. 267-269).

Nûreddin Mahmud'un Halep emirliği döneminde Şafîî medreselerinin başında bulunan (Ebû Şâme, 2002, c. 1, ss. 116-117) Hafız el-Mûradî, 500/1106-1107'den önce Endülüs'te doğmuş, 510/1116-1117'den sonra Endülüs'ten ayrılıp Bağdat'a gelmiş, Bağdat'tan Horasan'a geçerek bir süre Nîsâbü'r'da ikâmet etmiştir. Gazzâlî'nin öğrencilerinden Muhammed b. Yahya ve Kuşeyrî'nin oğlu Ebü'l-Muzaffer Abdulmun'em b. Kuşeyrî'den hadis dinlemiş; zahidlerden Şeyh Abdurrahman el-Ekkâf'ın sohbetlerinde bulunmuştur (Yâkût, 1977, c. 4, s. 254). 540/1145-1146'dan sonra Dîmaşk'a; oradan Hama ve Halep'e geçmiş; Halep'te İbnü'l-A'cemî medresesinde ders vermiştir. Nûreddin Mahmud'un çevresindeki tanınmış âlimlerden İbn Asâkir'in de kendisinden hadis dinlediği el-Mûradî, Zilhicce 544/Nisan 1150'de Halep'te vefat etmiştir (Zehebî, 1996, c. 20, ss. 187-189; Sübkî, 1964, c. 7, ss. -224-225). Nûreddin Mahmud'un yakın halkasında yer alan ve kendisi için Dârülhadis inşa ettiği İbn Asâkir, ilk derslerinin bir bölümünü, Gazzâlî'nin ders halkasında bulunan Ebû Hasan es-Sulemî'den almış (İbn Asâkir, 1995, c. 1, ss. 13-14; Zehebî, 1996, c. 20, s. 32); Nîsâbü'r'da Abdilmün'em b. el-Kuşeyrî'den de hadis dinlemiştir (Zehebî, 1996, c. 20, s. 556).

Nûreddin'in başkadılığa getirip hukuk işlerini kendisine ve ailesine verdiği, devletin en güçlü idarecilerinden Kādîlkudât Kemâleddin eş-Şehrezûrî (ö. 572/1176) Bağdat Nizâmiye Medreseleri'nden (İbn Hallikân, 1978, c. 1, s. 207) Esa'd b. Ebû Nasr b. Ebû Fadl el-Mihennî (ö. 527/1132-1133)'nin öğrencisidir (İbn Hallikân, 1978, c. 4, s. 241; Sübkî, 1964, c. 6, s.117). Nûreddin Mahmud'un çevresindeki diğer âlimlerden İbn Ebî Asrûn da Nizamiye Medresesi'nde aynı kişiden ders almıştır (Zehebî, 1996, c. 2, s. 126; İbn Hallikân, 1978, c. 3, s. 53; Sübkî, 1964, c. 7, s. 132).

Nûreddin Mahmud'un kendisine Dimaşk Kalesi'nde vaaz kürsüsü verdiği özel vaizlerinden (Ebû Şâme, 2002, c. 1, s. 110) Kutbeddin en-Nisâbü'rî de Nizâmiye Medreseleri'nde yetmişmiş; el-Mûrâdî gibi Gazzâlî'nin öğrencilerinden Muhammed b. Yahya'dan ders almış ve Kuşeyrî'nin oğlu Ebû Nasr ile görüşmüştür (Zehebî, 1996, c. 21, s. 127; Sübkî, 1964, c. 7, s. 297). Nûreddin Mahmud'un Dimaşk Kalesi'nde her hafta vaaz etmek üzere kendisine kürsü verdiği diğer vaizi ise Sühreverdîye tarikatının kurucusu Şehâbeddin Sühreverdî'nin (ö. 632/1234) amcası Ebû'n-Necîb Ziyâeddin Abdülkâhir'in⁸ oğlu Abdurrahim b. Abdulkahhar b. Abdullah es-Sühreverdî'dir (ö. 567/1171-1172) (Ebû Şâme, 2002, c. 1, s. 110). Tabakat kitaplarına göre Sühreverdî'nin (Ebû Hafz Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî es-Sühreverdî, ö. 632/1234) kendisi de birkaç kez Suriye'ye elçi olarak gelmiş (Zehebî, 1996, c. 22, s. 373; Sübkî, 1964, c. 8, s. 338), Yâkût'a (1977) göre Nûreddin Mahmud'la görüşmüştür (c. 3, s. 329).

Ebû Şâme'nin tespitine göre Nûreddin Mahmud'un tövbe edip günahlardan uzak ve sünnete tabi bir yaşam tarzına geçmesini sağlayan Burhaneddin el-Belhî (Ebû Şâme, 2002, c. 1, ss. 121-122) ise Dimaşk'taki Hanefî şeyhidir. Belhîyye, Hatunîyye ve Beranîyye medreselerinde ders vermiş, ver'a sahibi, zahid, âlim (İbn Kesîr, 2006, c. 12; s. 215) ve vaiz bir kimsedir, ayrıca Hanbelîlik ve Şia karşıtı olarak tanınmıştır (İbnü'l-İmâd, 1986, c. 6, s. 244). Nûreddin Mahmud'un Musul'u merkezi yönetime bağladıktan sonra orada inşa ettiği Musul Camisi'ne hatip ve fakih olarak atadığı Ebû Bekir el-Berkânî de Gazzâlî'nin öğrencilerinden Muhammed b. Yahya'nın öğrencisidir (İbn Kesîr, 2006, c. 12; s. 244).

İlmiye Mensuplarının İcra Ettiği Görevler

Nûreddin Mahmud Devri'nde ilmiye mensupları, tedris ve bilinen dinî vazifelerin yanında devletin gereksinim duyduğu, ilim ve kabiliyeti bir arada gerektiren, kalemiye sınıfının icra etmesi beklenen her alanda görev almışlardır. Âlimler, bu görevleri icra ederken medreselerdeki tedris görevleri, resmi olarak devam etmiştir. Diğer bir ifadeyle âlim, görevinden zaman bulduğunda ya da görevinden uzaklaştığında medresesinde derslerini sürdürmüştür.

Söz konusu devir, devlet nizamı açısından bir kuruluş devri olduğundan görevlerin sınırı henüz kesinleşmemiş, unvanlar henüz yerleşmemiş, görevler arasında geçişkenlik hep söz konusu olmuş ve Nûreddin Mahmud'un güvene verdiği önemden dolayı aynı kişi, birden çok görevi üstlenebilmiştir. Aynı kişinin farklı postlara sahip olmasının simge isimlerinden biri Nûreddin Mahmud'un

yanından Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin hizmetine verilen Fakih Ziyaeddin İsa el-Hakkârî'dir. Fakih İsa olarak bilinen ve farklı görevler icra eden bu ilmiye mensubu, askerler gibi giyinmiş ama başında fukaha sarığı bulunmuştur (Muhammed Râğîb, 1988, c. 4, s. 273). Devrin bu gerçekliği içinde ilmiye sınıfı mensupları, imamlık, vaizlik, hatiplik görevlerinin yanında şu mühim görevleri icra etmişlerdir:

Kadılık

Nüreddin Mahmud'un ülkesinde kadılar, hep ilmiye mensuplarından seçilmiştir. Daha önce Musul'da İmâdüddin Zengî'nin kadılığını yapan Kemâleddin eş-Şehrezûrî, kâdilkudât unvanıyla ülkedeki bütün mahkemelerden sorumlu kadılığa getirilmiş (557/1161-1162), ülkedeki bütün kadıların kararlarını onun naibi olarak almaları emredilmiştir (İbnü'l-Kalânîsî, 1983, s. 548; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 342; İbn Hallikân, c. 4, ss. 241-244; Basuğuy, 2006, ss. 70-71). Aynı zamanda Dımaşk'ın bütün vakıf, divan ve idare işleri hatta bir süre şahnelik görevi dahi, kendisine verilmiş (İbnü'l-Ezrâk, 1992, s. 126; Bündârî, 1979, s. 28; Ebû Şâme, 2002, c. 1, s. 111); onun naibi olmayı reddeden kadılar görevlerinden alınmışlardır (İbnü'l-Ezrâk, 1992, ss. 125-126; İbnü'l-Adîm, 1996, s. 342).

Nüreddin Mahmud'un devletinde sadece bir başkadı vardır.⁹ Nüreddin Mahmud, Hanefî olduğu hâlde başkadısı Kemâleddîn, Şâfiîdir. Buna karşılık, şehirlerde başkadının, etkin olan her mezhepten birer naibi bulunmuştur. Nitekim Halep Kadısı Ebû'l-Fadl Hibetullah b. Ebû Cerade görevden alındığında onun yerine Mecdüddîn İbnü'd-Dâye'nin önerisiyle başkadı eş-Şehrezûrî'nin oğlu Şâfiî Muhyiddin Ebû Hamid İbn Kemâleddin ve Hanefî Ebû'l-Mefahir Abdulğafur b. Lokman naib olarak atanmışlardır (İbnü'l-Adîm, 1996, s. 342; Ebû Şâme, 2002, c. 1, s. 120). Kemâleddin, Nüreddin Mahmud'un devletinde en önemli konumlardan birine ulaşmış; Kâtip İmâd, onun hakkında "*Nüreddin'in devletinde mutlak hâkimdi.*" demiştir (Şeşen, 2000, s. 435). Selâhaddîn-i Eyyûbî, Nüreddin Mahmud'un vefatından sonra Dımaşk'a hâkim olmak için geldiğinde Dımaşk Kalesi Valisi Reyhân, kaleyi ona teslim etmekte tereddüt edince Kemâleddin, iki taraf arasında aracı olmuş; Selahaddîn'e "*Emir senin emrin, ülke, senin ülkendir*" diyerek başkentin kalesinin ve ülkenin iktidarının kendisine teslim edilmesinde önemli bir rol oynayacak kadar ülke idaresi üzerinde etkili olmuştur (İbnü'l-İmâd, 1986, c. 4, s. 403).

Kadılık göreviyle ünlenen diğer bir ilmiye mensubu ise yine Şâfiî fakihî İbn Ebî Asrûn'dur. Nüreddin Mahmud, Nusaybin ve Habur'u Musul'un idaresinden ayırıp merkezi idareye bağladığında Şeyh Şerefüddîn Abdullah b. Ebî Asrûn'u buraların kadılığına atamıştır (Ebû Şâme, 2000, c. 2, s. 113; İbnü'l-Furât, 1967, c. 4/1, s. 114). Nüreddin Mahmud Devri'nde "kazasker" unvanıyla karşılaşılacakla birlikte İmâdüddin el-İsfahânî (1955), Nüreddin Mahmud'un Medresetü'n-Nûriyye el-Kübra'da ders veren Mesud b. Şuca' el-Hanefî'yi, bir yıllığına askerleri için kadı olarak atadığını yazmıştır. el-Hanefî, Burhaneddîn el-Belhî'nin bilinen öğrencilerindendir (c. 1, ss. 307-308).

Müftülük

Âlimlerin bu devirde müftülük de yaptıkları bilinmekle birlikte devrin kaynaklarında müftülük görevi ile ilgili çok az kayıt vardır. Nûreddin Mahmud'un Halep emirliği devrinde, henüz Dimaşk'taki Dârüladl'i inşa etmeden önce her hafta salı günü, Adalet Meclisi oturumu düzenlediği ve bu mecliste kadılar ve diğer fakihlerin yanında mezheplerin müftülerinin de bulunduğu aktarılmıştır (İbn Kesîr, 2006, c. 12, s. 259). Dimaşk'ın başkent olmasından sonra ise Nûreddin Mahmud, Dimaşk'ın surları ve şehrin etrafındaki hendeğin yenilenmesi için Dimaşk şehir divanını toplamış (19 Sefer 554/12 Mart 1159), divanda Şafîî, Hanefî, Malikî ve Hanbelî müftüleri bulunmuştur. Nûreddin Mahmud, müftülere Emevî Camisi vakıf gelirlerinin, savunma giderleri arasında yer alan Dimaşk surlarının onarılmasında kullanılmasına dair görüş sormuştur. Şâfiî müftüsü Şerefeddîn b. Ebî Asrûn, mescid vakfının ancak mescid için kullanılabileceğini belirtmişken, Malikî müftüsü ihtiyacın bulunması ve beytül'-malın bu ihtiyacı karşılayamaması koşulu ile bu harcamanın caiz olduğunu söylemiştir (İbn Asâkir, 1995, c. 2, ss. 306-307; Ebû Şâme, 2002, c. 1, ss. 124-125). Uygulamadan anlaşıldığı kadarıyla Nûreddin Mahmud, idare lehinde görüş belirten Malikî müftüsünün görüşünü dikkate almıştır. Divanda yer alan, Şerefeddîn b. Ebî Asrûn'un medrese mütevellîliğinin yanında sonraki yıllarda kadılık görevi de icra etmesi ilmiye sınıfının devletin gereksinimine göre vazifeler alabildiğinin önemli kanıtları arasındadır.

Kâtiplik

Nûreddin Mahmud'un en önemli kâtibi, Kâtip İmâd olarak bilinen İmâdüddîn el-İsfahanî, ilmiyedir. Kâtip İmâd Bağdat'tan Dimaşk'a geldikten bir süre sonra Nûreddin Mahmud, ders verdiği el-Medresetü'n-Nûriyye'nin idaresini ona vermiş; bu medrese "İmâdiyye Medresesi" olarak onun adıyla anılmıştır. Kâtip İmâd, bu görevini yürütürken "*Divânü'l-inşâ*" denen, valilere gönderilen talimatları, tebaaya yönelik bildirimleri ve tüm yazı ve mektupları kaleme alan; özetle devletle ilgili yurt içi ve yurt dışı yazışmaları yürüten divanda 563/1167'den itibaren Ebû'l-Yusr Şakir b. Abdullah'ın inşa işlerinden affedilip evinde oturmasından sonra görev almaya başlamıştır (Bündârî, 1979, s. 22). Nûreddin Mahmud'un, mali işlerine bakan "*İstifa Divanı*"nın başında ülkesinin müstevfisi olarak el-Muvaffık el-Kayserânî bulunmuş; el-Kayserânî, Mısır'ın mali durumunu teftiş etmek üzere Mısır'a gönderildiğinde bu divanın başına da Kâtip İmâd getirilmiştir (Bündârî, 1979, s. 69; Ebû Şâme, 2002, c. 2, s. 155; Kök, 1991, ss. 80-81). Kâtip İmâd, aynı zamanda, 567/1172'den itibaren, askeri ve adlî işler dışında bütün devlet memurlarını teftiş etmekle görevli ve üyelerine "*müşrif*" denen Divan-ı İşraf'ın başında da bulunmuştur. Böylece el-Kayserânî'nin Mısır'a gönderilmesinden sonra İnşa, İstifa ve İşraf divan başkanlıklarının üçünü kendinde toplamış (Bündârî, 1979, s. 63-64; Ebû Şâme, 2002, c. 2, s. 155); devlet idaresinde önemli bir konuma çıkmıştır.

Elçilik

Nûreddin Mahmud, elçilik görevi konusunda ilmiye mensuplarının kabiliyetlerinin yanında saygınlığından da yararlanmıştı. Kâtip İmâd, kâtip olarak görev almaya

başladıktan kısa bir süre sonra (564/1169) Ahlât Hükümdarı Zahîrüddin Sökmen'e elçi olarak gönderilmiş; kâtiplikte konumu yükselince 566/1170'te Abbâsî Halifesi Müstencid-Billâh'ın Divân-ı Aziz'ine Musul'la ilgili görüşmelerde bulunmak üzere görevlendirilmiştir (Ebû Şâme, 2002, c. 2, s. 110; İbnü'l-Furât, 1967, c. 4/1, s. 104).

Abbâsî Halifesi el-Müstencid-Billâh'ın ölümünden sonra yerine el-Mustazî-Biemrillâh seçildiğinde Nûreddin Mahmud, Bağdat'a Şerefeddin b. Ebî Asrûn'u kendisine niyabeten biatte bulunmak üzere göndermiştir (Bündârî, 1979, s. 72; Ebû Şâme, 2002, c. 2, s. 116). Fâtimî Hilafetine son verildiğine dair haberi Bağdat'a ulaştıran da İbn Ebî Asrûn'dur (Bündârî, 1979, s. 63-64; Ebû Şâme, 2002, c. 2, s. 155; İbn Vâsıl, 1957, c. 1, s. 216). Ermeni Melh b. Lion'nun Bizanslılardan ele geçirdiği esir ve malların bir bölümünü Bağdat'a hediye olarak götürmek ve Kudüs'ün fethi için koşulların oluştuğunu müjdelemek için ise Kadı Kemâleddin eş-Şehrezûrî görevlendirilmiştir (Bündârî, 1979, s. 54; Ebû Şâme, 2002, c. 2, s. 174).

Nûreddin Mahmud Devri'nde ilmiye sınıfının uzak kaldığı görevler o devirde iç içe geçen askerî ve idarî emirliklerdir. Fakih İsa el-Hakkârî istisnası bir yana, halkın tamamına yakınının katıldığı seferberlik hâlleri dışında âlimler doğrudan askerî görevler üstlenmemiş, bilindiği kadarıyla herhangi bir âlime bu devirde valilik görevi de tevdi edilmemiştir. Böylece âlimlerin konumu daha çok ilim, saygınlık ve yetenek gerektiren sosyal, bürokratik ve diplomatik görevlerle sınırlı kalmıştır. İlimiye, devlet yönetiminde etkili olmakla birlikte, işleyişe yardımcı bir sınıf konumunda durmuştur.

SONUÇ

İslâmî eğitim-öğretim kurumlarına katkısıyla adı Abbâsî Halifesi el-Me'mun, Selâhaddin-i Eyyûbî ve Nizâmülmülk'le anılan Nûreddin Mahmud Zengî, yirmi yedi yıllık emirlik ve melikliği süresince ülkesini ilim için bir merkeze dönüştürmüştür. Nûreddin Mahmud, ilmiye mensupları için oluşturduğu uygun koşullarla devrin tanınmış çok sayıda âliminin ülkesine gelmesini sağlamış, eğitimde kurumsallaşmaya giderek o âlimler için medreseler açmış, onlar için ders verme olanakları oluştururken aynı zamanda devlette onlara saygın bir konum vermiştir.

Eğitim-öğretimi çocuklar için açtığı mekteplerle toplumun bütün kesimlerine yayan Nûreddin Mahmud, ilmiye sınıfının yetiştiği medreseler için öğrenci kaynağı oluşturmuş; bu öğrencilerle nitelikli ilmiye mensuplarını medrese çatısı altında buluşturarak ülkesinde canlı bir ilim ortamı meydana getirmiştir.

İlimiye sınıfı içinde ve medreseler arasında açık bir hiyerarşinin görünmediği Nûreddin Mahmud Devri'nde özellikle Nizâmiye Medreseleri kökenli, zihin olarak Kuşeyrî ve Gazzâlî çizgisine yakın ilmiye mensupları, bilinen dinî görevlerin yanında devletin bürokrasisinde etkili olmuş, kadılık, kâtiplik, elçilik gibi ilim, yetenek ve saygınlık gerektiren üst görevleri icra etmiş ancak askerî ve sivil emirlik görevlerinden genellikle uzak kalmışlardır.

KAYNAKÇA

- Abûl Farac, Gregory (Bar Hebraeus), (1950), *Abû'l-Farac Tarihi*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), c. 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Baltacı, Cahid, (2005), *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Basuğuy, Bedrettin, (2006), “*Selahaddin-i Eyyûbî Devrinde İlmî Faaliyetler*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi.
- Bündârî, Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî, (1979), *Sene'l-Berkı'ş-Şâmî*, (thk. Fethiye en-Nebravî), Kahire: Mektebetü'l-Hancı.
- Çelebi, Ahmet, (1976), *İslâm'da Eğitim-Öğretim Târîhi*, (çev. Ali Yardım), İstanbul: Damla Yayınevi.
- Ebû Şâme, Ebû'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân el- Makdisî, (2002), *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbârî'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, (nşr. İbrahim Şemseddin), Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiiyye.
- el-Ğazzevî, Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa el-Halebî, (ts.), *Nehrü'z-zeheb fî-târîhi'l-Âleb*, Halep: Matbaatü'l-marûye.
- Elisseeff, Nikita, (1967), *Nur Ad-Din un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades (511-569 H./1118-1174)*, Damas: Institut Français De Demas.
- eş-Şâhâbî, Kuteybe, (1999), *Mu'cemü Dimaşk et-târîhi*, Dimaşk: Menşûratü Vezareti's-Sekâfe.
- Hodgson, M. G. S., (1995), *İslâm'ın Serüveni*, (çev. Metin Karabaşoğlu), İstanbul: İz Yayıncılık.
- İbnü'l-Adım, Ebû'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh, (1988) *Buğyetü't-taleb fî târîhi Âleb*, (thk. Süheyl Zekkâr), Beyrut: Dârü'l-fikr.
- İbnü'l-Adım, Ebû'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh, (1996), *Zübdetü'l-Âleb min târîhi Âleb*. (thk. Halîl el-Mansûr), Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiiyye.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh (1995), *Târîhu medîneti Dimaşk*, (thk. Muhibbuddin Ebi Said Ömer b. Garamel-Umrevî), c. 1, c. 2, Beyrut: Dârü'l-fikr.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh (1997), *Târîhu medîneti Dimaşk*, (thk. Muhibbuddin Ebi Said Ömer b. Garamel-Umrevî), c. 57, Beyrut: Dârü'l-fikr.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân, (1992) *el-Muntazam* (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ), Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiiyye, 1992.
- İbn Cübeyr, Ebû'l-Hüseyin Muhammed, (ts.), *Rihletü İbn Cübeyr*. Beyrut: Dâru Sadr.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed el-Cezerî, (1963), *et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mevsil*, (thk. Abdülkadir Ahmed Tuleymât), Kahire: Dârü'l-kütübi'l-hadis, Bağdat: Mektebetü'l-müsna.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed el-Cezerî, (1978), *el-Kâmil fi't-târîh*, (thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî), Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiiyye.
- İbnü'l-Ezrâk, Ahmed b. Yûsuf b. Alî b. el-Ezrak el-Fârikî, (1992), *Meyyâfarîkin ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, (çev. Ahmet Savran), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- İbnü'l-Furât, Nâsirüddîn Muhammed b. Abdirrahîm, (1967), *Târîhu İbnü'l-Furât*, (nşr. Hasan Muhammed Şemma), Basra-Aşşar: Matabaatü haddad.

- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr, 1978, *Vefeyâtü'l-a'yân*, (thk. İhsan Abbas), Beyrut: Dâru Sâdr.
- İbnü'l-îmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed, (1986), *Şezerâtü'z-zeheb*, (thk. Abdulkadir Arnavut ve Mahmut Arnavut), Beyrut: Dâru İbn Kesîr.
- İbn Kâdî Şühbe, Ebü'l-Fazl Bedrüddîn Muhammed (ts.), *el-Kevâkibü'd-dürriyye*, 2906. Nurosmaniye Kütüphanesi.
- İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed b. Ali b. Muhammed et-Temîmî, (1983), *Târîhu Dimaşk*, (thk. Süheyl Zekkâr), Dimaşk: Dâru Hassan.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl, (2006), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (thk. Ahmet Cad), Kahire: Dârü'l-hadis.
- İbnü'l-Müstevfî, Ebü'l-Berekât Şerefüddîn el-Mübârek el-Erbîlî, (1980), *Târîhu Erbil*, (nşr. Sâmi es-Sakkâr), Bağdat: Dârü'r-reşid.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân, (h.1425), *eż-Žeyl 'alâ tabaķâtî'l-ĥanâbile*, (thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Mekke-i Mükerrreme: Mektebetü'l-'Ubeykân.
- İbn Şeddâd İzzeddin, Muhammed Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî, (1991), *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâ'i'ş-Şâm ve'l-Cezîre*, (thk. Yahyâ Zekeriyâ Abbâre), Dimaşk: Menşûratü Vezaretî's-Sekâfe.
- İbn Vâsıl, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed, (1957), *Müferricü'l-kürûb fî aĥbâri benî Eyyûb*, (thk. Cemâleddin eş-Şeyyal), Kahire: Matbaatü'l-emiriyye.
- İmâdüddîn el-İsfahânî, Ebû Abdillâh İmâdüddîn Muhammed el-Kâtib el-İsfahânî, (1955), *Harîdetü'l-ķaşr ve cerîdetü'l-'aşr*, (nşr. Şükrü Faysal), Dimaşk: el-Matbaatü'l-Haşimiyye.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed, (1922), *Kitabu Subhu'l-a'ş'a*, Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye.
- Kök, Bahattin, (1991), *Nüreddin Mahmud b. Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, İstanbul: İşaret Yayınları.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed, (1996) *İtti'âzü'l-ĥunefâ' bi-aĥbâri'l-eimmeti'l-Fâtîmiyyîn el-hulefâ'*, (thk. Muhammed Ahmed Hilmi), Kahire: Vezâretü'l-Evkaf.
- Muhammed Râġib, Muhammed bin Hâşim, (1988) *A'lâmü'n-nübelâ bit- târîh-i Ĥaleb eş-şühba'*, (thk. Muhammed Kâmil), Halep: Dârü'l-kalem el-Arabî.
- Mursî, Muhammed Münir, (1987), *et-Terbiyetü'l-İslâmiyye*, Kahire: Dârü'l-maârif.
- Nuaymî, Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir, *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris*, (thk. İbrahim Şemseddin, (1990), Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye.
- Riyad Salih, Ali Haşîş, (2005), *"el-Hareketü'l-sûfiyye fî biladi'ş-Şâm ĥilâl el-hurûbu'l-salibiyye"*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazze İslam Üniversitesi.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoġlu et-Türkî, (2013), *Mir'âtü'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân*, (thk. İbrahim ez-Zeybek), Dimaşk-Hicaz: er-Risâletü'l-alemiyye.
- Sübķî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb, (1964), *Fabaķâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kübra*, Kahire: Matbaatü İsa el-Babî el-Halebî.
- Şeşen, Ramazan, (2000), *Salahâddin Eyyûbî ve Devri*, İstanbul: İSAR.
- Turan, Abdulkadir, (2018), *"Nüreddin Mahmud Zengî ve Devri"*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi.

- Yâkût, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, (1977), *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut: Dâru Sâdr.
- Yavuz, Yusuf Şevki, (2006), “Müşebbihe”, *DİA*, c. 32, ss. 156-158, İstanbul: TDV Yayınları.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, (2010), “Sühreverdî, Şehâbeddin”, *DİA*, c. 38, ss. 40-42, İstanbul: TDV Yayınları.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, (1996), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Şu'ayb el-Arnâvût ve Muhammed Nuaym el-'Arkûsî), Beyrut: Al Risâle.
- Zeydân, Corcî, (ts.), *Târîhu't-temeddüni'l-İslâmî*, (nşr. Hüseyin Munis), Kahire: Darü'l-hilâl.

SONNOTLAR

- ¹ Halep tarihçisi İbnü'l-Adîm, Nûreddin Mahmud'un Halep'le ilgili faaliyetlerini Şîh-İsmâîlilere karşı alınan önlemler arasında ele alırken (İbnü'l-Adîm, 1996, s. 311) Nûreddin Mahmud'un Halep naibi Mecdüddîn İbnü'd-Dâye de onun adına yaptığı bir açıklamada medreselerin açılış gayesini “*bid'atlerin giderilmesi, dinin anlaşılması ve ilmin yayılması*” olarak ifade etmiş (Ebû Şâme, 2002, c. 1, s.117), dolayısıyla Şîhlikle ilişkilendirmiştir.
- ² Dimaşk'ta Şafîiler için el-Emniyye adlı bir medresenin 514/1120-1121'de açıldığı, şehirde Şafîiler için açılan ilk medresenin bu medrese olduğu ile ilgili görüşler de vardır (Zehebî, 1996, c. 20, s. 32).
- ³ Medresetü'l-Kelâse, 570/1174-1175'te yıkılmış, Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından 575/1179-1180'de yeniden inşa edilmiştir (Nuaymî, 1990, c. 1; ss. 440-441).
- ⁴ Bkz. Baltacı, 2005, s. 25-29; Zeydân, ts., c. 3; ss. 221-222. Mektepler, İslâm tarihinde, daha önce mevcut olmakla birlikte, Abbasîler Devri'nde yayılmış; bu devirde camiler, mescidler, umera ve eşrafın evleri mektep olarak işlediği gibi mekteplere has binalar da inşa edilmiştir (Mursî, 1987, ss. 212-214; Zeydân, ts., c. 3; ss. 227-229).
- ⁵ Bkz. Riyad Salih Ali, 2005, s. 69.
- ⁶ “Müşebbihe”, Allah'ı yaratıklara veya yaratıkları Allah'a benzeten yahut bu sonuçları doğurduğu ileri sürülen inançları benimseyenleri tarif için yapılan bir adlandırmadır. (Yavuz, 2006, c. 32, s. 156).
- ⁷ Nûreddin Mahmud'un velayeti ile ilgili görüşler için bkz. Turan, 2018, ss. 270-274.
- ⁸ Ebü'n-Necîb Ziyâeddin Abdülkâhir, Sühreverdîye tarikatının kurucusu ve yeğeni Şehâbeddin Sühreverdî'nin hocasıdır (Yılmaz, 2010, c. 38, s. 41).
- ⁹ Kalkaşendî'ye göre kâdilkudâtın hangi mezhepten olursa olsun tek kişi olması, Memluklarda Zahir Baybars dönemine kadar devam etmiştir (Kalkaşendî, 1922, c. 4, s. 35).